

**Eberhard Winkler: Die Bacmeister-Proben
der kleineren uralischen Sprachen**

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 93.

Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2020. 472 l.

ISBN 978-3-447-11430-1¹

A kötet szerzője, Eberhard Winkler a göttingeni egyetem nyugalmazott finnugor professzora, akinek széleskörű tudományos munkássága egyik fontos vonulatát képezi a 18. századi, főként lív nyelvemlékek, anyaggyűjtések feldolgozása, rendszerezése. Emellett foglalkozott J. E. Fischer és G. F. Müller munkásságával is.²

Winkler legújabb könyvében a 18. századi tudománytörténet egy viszonylag fontos, de mára már teljesen elfelejtett alakjával, Hartwig Ludwig Christian Bacmeisterrel (1730–1806) foglalkozik. Róla a különböző kézikönyvekben alig olvasható valami,³ jómagam is csak A. P. Feoktyisztovnak a mordvin írásbeliség korai szakaszát feldolgozó monográfiájában⁴ találok a nevével.

Winkler könyve bevezető fejezetének (*Einleitung*) első részében (*Zur Person des Initiators*, 13–14. oldal) röviden felvázolja könyve főszereplőjének az életútját. Bacmeister 1730-ban született Herrenburgban, apja lelkész volt. 19 évesen Jenába ment jogot tanulni, aztán magántanárként kereste a kenyerét. 1759-ben Göttingenben ismét beült a tanulópadba, de egy év múlva Észtországba ment, ahol ismét magántanárként dolgozott. Fordulópontot jelentett az életében, hogy a még Göttingenben megismert A. L. Schlözer 1762-ben

¹ Ismertetésem németül is megjelent: *Ural-Altäische Jahrbücher* 28 [2021]: 312–324.

² *Salis-Livische Sprachmaterialien*. München, 1994; *Ältere livische Quellen*. München, 1999; *Salis-Livisches Wörterbuch*. Tallinn, 2009 (– Karl Pajusalu); *Salis-Livisch I. J. A. Sjögrens Manuscript*. VdSUA 88 [2016] (– Karl Pajusalu); *Salis-Livisch II. Grammatik und Wörterverzeichnis. Mit einem Anhang zu den Salis-livischen Sprichwörtern*. VdSUA 89 [2018] (– Karl Pajusalu); *Salis-Livisch III. J. A. Ergänzungen, frühe Quellen und Geschichte*. VdSUA 91 [2019]; *Zum Göttinger Vocabularium Sibiricum*. JSFOu 87 [1997]: 281–308; *G. F. Müller und H. L. Ch. Bacmeister*. In: E. A. Хелимский (ред.), Г. Ф. Миллер и изучение уральских народов (материалы круглого стола). Hamburg, 2005. 79–81; *О роли Иоганна Эберхарда Фишера в работе по сбору языкового материала в Волго-Камской ареале в XVIII столетии*. *Lingistica Uralica* 50/1 [2014]: 44–52.

³ G. J. СТИПА: *Finnisch-ugrische Sprachforschung. Von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. MSFOu 206. Helsinki, 1990. 202.

⁴ А. П. Феоктистов: *Истоки мордовской письменности*. Наука, Москва, 1968: 25–32.

Pétervárra hívta, hogy G. F. Müller, az akkor már neves történészprofesszor mellett folytasson történelmi kutatásokat. Bacmeister 1765-ben lett az akadémiai gimnázium inspektora. Ezt a pozícióját 1778-ig töltötte be. Később a jogi bizottság (Gesetzeskommission) tagja lett, majd 1801-es nyugdíjba vonulásáig államtanácsos. Legfőbb műve a *Russische Bibliothek, zur Kenntniß des gegenwärtigen Zustandes der Literatur in Rußland* című, 11 részes munkája. Ez volt az első bibliográfiai folyóirat Oroszországban.

Jó lett volna az előszóban egy kicsit olvasni a nyelvi gyűjtések fontosságáról, Bacmeister „előfutáiról”. A 18. században fontossá vált a nagyra nőtt ország feltérképezése. Nagy Péter cár 1719-ben még „egyszemélyes expedíciót” indított útjára: egy fiatal orvos, D. G. Messerschmidt nyolc évet töltött Szibériában. A Péter által alapított akadémia 1725-ben megszervezte az I. Kamcsatkai expedíciót, melynek eredményeképp a dán Vitus Bering felfedezte a később róla elnevezett átjárót Szibéria és Alaszka között. 1733-ban indult útjára a 14 évig tartó nagyszabású expedíció, amelynek hét földrajzi részlege feltérképezte Észak- és Kelet-Oroszország partvidékét, míg a nyolcadik csoport, az akadémikusok részlege, G. F. Müller, majd az őt a betegsége miatt felváltó J. E. Fischer vezetésével hatalmas földrajzi, természettudományi, néprajzi és nem utolsósorban nyelvi anyagot gyűjtött Szibériában és a Volga-vidéken. 1768-ban indult el az újabb nagy vállalkozás, az ún. Orenburgi expedíció, melynek két részlege a Volga déli folyásánál, Asztrahany vidékén és a Kaukázusban gyűjtött, a három „orenburgi” részlege (Pallas, Lepjohin, Falck, majd Georgi vezetésével) pedig bejárta a Középső-Volga-vidéket, Nyugat- és Délkelet-Szibériát, eljutva egészen a mongol-kínai-orosz határig, sőt, Lepjohin részlege északon, Murmanszk és Arhangelszk térségében is gyűjtött.

Ezeknek az expedícióknak hatalmas volt a tudományos hozadéka. Feltérképezték szinte az egész akkori orosz birodalom földrajzi adottságait, részletesen leírták növény- és állatvilágát, meteorológiai jellegzetességeit. Emellett rengeteg néprajzi és nyelvi anyagot is gyűjtöttek. A század második felére Pétervár (majd Nyugat-Európa) egyre részletesebb információkat szerzett a birodalom keleti, addig ismeretlen területeiről, népeiről.

Már Müller is nagyon fontosnak tartotta a szóanyag gyűjtését, az addig ismeretlen, „egzotikus” nyelvek alapszókincsének bemutatását. Ő 1733 őszén Kazanyban állomásozva állított össze egy nyolcnyelvű, nyelvenként több mint 300 szót tartalmazó szójegyzéket, amit később Fischer felhasznált negyvennyelvű (kéziratban maradt) szótárában, a *Vocabularium Sibiricum*-ban. Az 1768–74 közötti orenburgi expedíció vezetői által kiadott német és orosz nyelvű kötetekben egyrészt az egyes népek szokásainak, öltözködésének, hit-

világának bemutatása során publikáltak sok nyelvi adatot, másrészt pedig szólistákat is gyűjtöttek.⁵

Bacmeister szógyűjtési felhívása sem volt előzmény nélküli, ugyanis a neves polihisztor (bányamérnök, geográfus, politikus, történész), V. N. Tatyiscsev is kísérletezett ilyesmivel. Ő egy nagy adatgyűjtést tervezett, de koncepciója süket fülekre talált az akadémián, ezért maga szervezte meg a gyűjtőmunkát. Kérdőíveket készített, az elsőt 1734-ben, amelyet 1737-ben és 1739-ben tovább finomított. Az eredeti kérdőív 92 kérdést tartalmazott, melyhez egy 200 orosz szóból álló listát csatolt, erre várta a választ a birodalom népeitől. A második verzió 500 szavassá bővült. A harmadik változat 5000 szavas lett volna, de ez nem készült el (ld. Winkler *Zum Göttinger Vocabularium Sibiricum*. JSFOu 87 [1997]: 283).

Winkler előszavából megtudhatjuk, hogy Bacmeister soha nem járt terepen, de fontosnak tartotta a nyelvi gyűjtést. Ennek érdekében – Müller tanácsait szem előtt tartva – 1773-ban négynyelvű (orosz, német, francia, latin) felhívást szerkesztett (*Nachricht und Bitte wegen einer Sammlung von Sprachproben*), amit Müller és más tudósok segítségével terjesztettek a kormányzók, kereskedők és lelkészek között.

Végül több mint száz nyelvből kapott anyagokat, főként Oroszországból, de Európa, Ázsia más részeiről, sőt, még Grönlandról is (itt talán érdemes lett volna legalább a főbb nyelveket, nyelvcsoportokat felsorolni). Bacmeister halála után az anyag a neves bibliográfus-nyelvészhez, Friedrich Adelunghoz került. Adelung hagyatéka nyelvek szerint van csoportosítva, így – ahogy Winkler írja – Bacmeister anyaga „elsüllyedt” ebben a hatalmas irathalmazban.

Bacmeister anyagát a kortársai jól ismerték, de meglepő, hogy a pozitív visszajelzések ellenére sem publikálta gyűjtését. Ennek Winkler szerint két oka lehetett: egyrészt Bacmeister anyaga háttérbe szorult Pallas soknyelvű

⁵ Pallas *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs* c. útleírásának 3. részében (1776) olvasható egy 53 szavas német–osztják–vogul–mordvin és egy 52 szavas német–kojbál–motor–karagasz szójegyzék (3/1: 57–58, 374–376). Falck egy 201 szavas finn, 67 szavas cseremis, 86 szavas votják, 107 szavas osztják szólistát adott közre, német címszavakkal (*Beyträge zur topographischen Kenntniss des Russischen Reichs* 3 [1786]: 467–475). Lepjohinnál szerepel egy 50 szavas orosz–permjék és egy 262 elemű orosz–zürjén szószedet (*Дневныя записки путешествія Ивана Лепехина по разнымъ провинціямъ Россійскаго государства* 3 [1780]: 196–197; 250–260). – Számításaim szerint Pallas, Lepjohin, Falck és Georgi műveiben több mint másfélezer szó fordul elő a finnugor és szamojéd nyelvekből.

szótárával szemben,⁶ amely ugyan módszertanilag jelentős visszalépés volt, de mégis egységes és könnyen kezelhető szólistákat tartalmazott. Másrészt, Bacmeister túlzott elvárásokat támasztott az adatfelvevőkkel szemben, de ennek csak nagyon kevesen tudtak megfelelni, így a beérkezett anyag nagyon heterogénnek bizonyult (erről Winkler, később, a 25–28. oldalakon ír).

A *Bevezetés* 2. alfejezetében (15–23) Winkler közzéteszi a felhívás (*Nachricht*) teljes szövegét németül, és közreadja a 23 mintamondatot németül és oroszul. Bacmeister négy mintát is közölt: egy arab, egy svéd és két finn fordítást. Bacmeister a gyűjtőknek kilenc pontból álló instrukciókat adott, hogy a terepen dolgozók az adott szavak/mondatok fordítását és azok kiejtését igyekezzenek minél pontosabban visszaadni. Kéri a gyűjtők, a fordítók nevét, kéri, hogy nevezzék meg az(oka)t a területe(ke)t, ahol az adott nyelvet beszélik, és végül lehetőség szerint kér egy tucatnyi (de nem a keresztények között gyakori) férfinév is.

Winkler részletesen bemutatja Bacmeister módszereit, annak előnyeit és hátrányait (*Zum Aufbau und zur Methode der Proben*, 24–29). Már Müller is felismerte, hogy a Miatyánk-fordítások elvont jellegük miatt nem alkalmasak az adatfelvételre, így ő az alapszókincset igyekezett több nyelven összegyűjteni.⁷ A korábbi gyűjtésekkel ellentétben Müller már tervszerűen dolgozta ki a témaköröket.

Müller, Fischer és Tatyiscsev listáiban a szavak izolált helyzetben fordulnak elő, a ragozásról nagyon kevés információt kapunk. Müller listájában szerepel az 'ül' és az 'áll' ige ragozása kijelentő mód jelen időben, egy-két egyes szám első személyű igealak és néhány vocativusi forma, de ez az egyes nyelvek grammatikájáról alig ad információkat. Persze, nem is ez volt a cél, hanem az „egzotikus” nyelvek szókincsének bemutatása.

⁶ Pallas II. Katalin kérésére 1785-ben összeállított egy kérdőívet, amelyet elküldött Európa számos országán kívül Kínába, Brazíliába és Észak-Amerikába is. A kapott anyagokból egy kétkötetes szótárt szerkesztett, 200 nyelv adataival, nyelveként közel 300 szóval: *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa. Сравнительные словари всех языков и наречий* (1786–87). Az anyagban számos uráli nyelv szerepel: finn, észt, karjalai (nyelvjárásokkal), lapp, cseremisz, erza-mordvin, moksa-mordvin, zürjén, permják, votják, cseremisz, vogul, osztják (dialektusokkal), magyar; nyenyec, nganaszan, déli szamojéd.

⁷ 314 szavas listájában a legnagyobb csoportokat számításaim szerint az állatnevek (45), számnevek (38), emberek megnevezése (25), testrésznevek (24), melléknevek (22), növénynevek (19), domborzati viszonyok megnevezése (18), természeti jelenségek neve (16) és az időviszonyok megnevezése (16) teszik ki.

Ezzel szemben Bacmeister mondatokat, néha „mikrotörténeteket” ad meg. Ügyelt arra, hogy ezekben a példamondatokban legyenek esetragok, birtokos személyragok, igeragok, kaphassunk információkat az igeidőkről, igemódokról, a melléknevek fokozásáról, a névmásokról. Didaktikailag nagyon jó felépítésű az anyaga, módszere fejlettebb, de munkaigényesebb – értékeli Winkler.

Nézzünk néhány példát! Az első pontban 35 számnév szerepel (1–22, 30, 40, 50, 60, 70, 71, 72, 80, 90, 99, 100, 200, 1000). Ez módszertanilag teljesen indokolt, hiszen a számnevek egyrészt minden nyelv alapszókincsébe tartoznak, másrészt „kikérdezni” is könnyű őket egyértelmű jellegük miatt. A 2. mondatsor teológiai jellegű: *Gott stirbt nicht. Der Mensch lebt nicht lange.* 'Az isten halhatatlan. Az ember nem sokáig él.' A 3–9. mondatok a családdal, gyerekszüléssel, neveléssel, egészséggel kapcsolatosak, pl. (6) *Dies Mädchen kann noch nicht gehen. Sie ist vor einem Jahre und zweien Monaten gebohren.* 'Ez a kislány még nem jár. Egy évvel és két hónappal ezelőtt született.' (8) *Dieser Mann is blind. Seine Frau ist taub. Sie hört nicht, daß wir reden.* 'Ez a férfi vak. A felesége süket, nem hallja, mit beszélünk.' A 10–14. mondat a testrésznevekkel foglalkozik, pl. (10) *Die Nase ist der Mitte des Gesichtes.* 'Az orr az arc közepén van.' (11) *Wir haben zwei Füße, und an jeder Hand fünf Finger.* 'Két lábunk van, és mindegyik kezünkön öt ujj.' (14) *Der rechte Arm ist stärker als der linke.* 'A jobb kéz erősebb a balnál.' A 15–17. az állatvilágba kalauzolja el az adatközlőket, pl. (16) *Der Fisch hat Augen, aber keine Ohren.* 'A halnak van szeme, de nincs füle.' A 18–20. mondatsor a természeti környezettel foglalkozik, pl. (20) *Das Wasser in dem Flusse fließt geschwinde.* 'A víz a folyóban gyorsan folyik.' A 21–23. elsősorban az időviszonyokra kérdez rá, pl. (22) *Gestern Abend regnete es. Heute Morgen sahe ich einen Regenbogen.* 'Tegnap este esett. Ma reggel szivárványt láttam.' (23) *Des Nachts ist es finster, und des Tages helle.* 'Éjjel sötét van, nappal világos.'

Fontos az is, hogy mondatai általánosak, mindenütt, minden kulturális közegben megérthették, nincsenek benne egyes kultúrákra, közösségekre sértő vagy ott nehezen értelmezhető szövegek. Bár, Bacmeister minden igyekezete, semlegességre való törekvése ellenére a 3–5. mondatot több kultúrában tabunak tekintették: (3) *Die Mutter küsset ihre Kinder. Sie hat viele Milch in den Brüsten.* 'Az anya megcsókolja a gyerekeit. Az emlőiben sok tej van.' (4) *Diese Frau war schwanger. Sie hat vor sechs Tagen einen Sohn gebohren. Sie ist noch krank.* 'Ez a nő terhes volt. Hat nappal ezelőtt fiút szült. Ő még beteg.' (5) *Das Kind will nicht saugen.* 'A gyerek nem akar szopni.'

Winkler Bacmeister másik nagy újításának a szavak kiejtésének pontos visszaadására való törekvést látja. Ahol nem volt kiforrott helyesírás (ez a gyűjtött nyelvek többségére igaz), ott az adatgyűjtőnek a saját hallására kellett hagyatkoznia. Az ilyen szituációkban meghatározó az adatgyűjtő anyanyelve. Bacmeister mindezen nehézségekre felhívta a figyelmet (egy mozzanatban tévedett: ő a bonyolult helyesírású/kiejtésű franciát preferálta mintaként).

Abban is újszerű Bacmeister vállalkozása, hogy fontosnak tartotta a kontextus megadását. Információkat kért a felvétel helyéről, a felvevőről. Míg Müller és a többi kortársa gyűjtése több személytől származó, heterogén anyag volt, addig Bacmeister gyűjtése optimális esetben az „egy nyelv – egy adatfelvevő – egy adatközlő” elvet követi.

Sajnos azonban, mutat rá Winkler, Bacmeister elképzelése nem valósult meg teljesen. A különböző anyanyelvű adatfelvevők különféle módon jégyezték le az adott nyelvek hangjait (ez nem meglepő, ha belegondolunk, a finnugor transzkripció egységesítése is hosszú ideig tartott, s talán még ma sem lehet befejezett folyamatnak tekinteni), és ezt a heterogén anyagot Bacmeister nem tudta egységesíteni. Bacmeister naivan úgy hitte, hogy a messzi tájak adatgyűjtői – minden nyelvi előképzettség híján – pontosan tudják rögzíteni a hallott szavakat. Ez távolról sem így történt, nem sikerült például je-lőlni a nyenyec gégezárhangot.

Az adatfelvevők sokszor nem adták meg a felvétellel kapcsolatos információkat sem. Ennél lényegesen nagyobb problémát jelentett, hogy az adatgyűjtők sokszor nem a teljes mondatokat kérdezték, hanem szóról szóra fordították az anyagot, így sok mondatnyi jelenség elsikkadt (az orosz példaszöveg alapján gyűjtők esetében megmaradt az orosz szórend, az orosz egyeztetés, nem tudták kezelni az orosz előjárók és a finnugor nyelvek toldalékrendszere közti különbségeket, nem tudták pontosan leírni a tagadó konstrukciókat, a *habeo*-szerkezeteket).

Winkler még egy mozzanatra világít rá: Bacmeister szigorú formai követelményei miatt egy-egy szöveget a felvevők többször is letisztáztak, ezzel is növelve a hibalehetőségeket. Egyedül a Bacmeister által lejegyzett zürjén (és talán a lapp és mordvin) anyag maradt meg eredetiben.

Az *Előszó* negyedik és ötödik részében Winkler az elsődleges és másodlagos adatgyűjtéseket mutatja be (29–32), és néhány észrevételt fűz hozzájuk (32–34). Elsődlegesnek azokat a gyűjtéseket nevezi, amelyeket Bacmeister kérésére végeztek, és elküldtek neki. Másodlagosak azok, amelyeket a 19. században gyűjtöttek Bacmeister listája alapján, de ezek semmilyen kapcsolatban nem álltak Bacmeister személyével (a finnugor nyelvek közül észti és

lív gyűjtések tartoznak ide, maga Sjögren is használta ezeket a mintákat). Winkler jelen kötete csak az elsődleges forrásokkal foglalkozik.

Az Adelung-gyűjtemény nyelvei közül Winkler felsorolja az uráliakat, és megnevezi az adatbeküldőket is: észti (tartui, tallinni), finn, krévin,⁸ lappföldi, lív (szálish és kurlandi), mordvin, zürjén (két anyag), vogul, osztják, magyar (négy anyag), szamojéd (arhangelszki, berjozovói). Ezek közül a szerző tudomása szerint hét anyag már korábban megjelent, általában facsimile kiadásban, rövid elemzésekkel. A krévin és a lívet maga Winkler adta közre. Winkler ebben a könyvében a magyar, finn és észti anyaggal nem foglalkozik, mert ezek a vizsgált időszakban már kiforrott, standardizálódott irodalmi nyelvek voltak, Bacmeister anyaga nem hozott újat e nyelvek vizsgálatában.

Ezeknek a nyelvi anyagoknak a tudományos jelentősége nem egyforma. A krévin esetében ez az első fontos gyűjtés. A lívből Schlözer gyűjtött már korábban, de az nem volt ennyire nagy, és módszertanilag is kívánnivalót hagyott maga után. A lapp anyagban fontos információk vannak a kiejtésről. Mordvinból több más szöveg is létezik ebből az időből, zürjénből viszont nincs összefüggő anyag, csak az ismert utazók szójegyzékai. Bacmeister előtt az obi-ugor és szamojéd nyelvekből csak kevés anyag volt ismeretes.

A lív, mordvin, osztják, vogul és nyenyec anyag csak pusztán fordítás, megjegyzések nélkül. A zürjént maga Bacmeister gyűjtötte, az osztjákat és a berjozovói szamojédot Pallas, a mordvint Damaszkín püspök; a többi javarészt lelképásztoroktól kapta. Német anyanyelvű gyűjtötte a krévin, a lív és a zürjén anyagokat, orosz az osztjákat, vogult és nyenyecet. A lapp anyag gyűjtője svéd volt. Az orosz kérdőív alapján dolgoztak a mordvin, zürjén, osztják, vogul és nyenyec adatfelvevők, a franciát használták a lapp kutatására, a németet a krévin és a lív szavak gyűjtésére. Az adatközlők javarészt ismeretlenek, kivételt képez a mordvin, a lapp és a zürjén anyag. A legtöbb anyag 1773-ban és 1774-ben készült el (kurlandi-lív, az egyik zürjén; krévin, lívlandi-lív, vogul, osztják, berjozovói nyenyec). 1776 körüli az arhangelszki nyenyec, 1779-es a lapp, 1789-es a mordvin, 1792-es a másik zürjén minta. A lapp és a második zürjén kérdőív csak az első 13 mondat(csoport) fordítását tartalmazza, a többi mind a huszonháromat.

⁸ Az 1440-es években a német lovagrend sok vót hadifoglyot elszállított Kurlandba, a mai Lettország nyugati területére, belőlük lettek a krévinek (vagy krevének), akik a 19. századra teljesen beolvadtak a lett népességbe (nevüket a lett *krievs* 'orosz' szó után kapták).

A rendkívül informatív bevezető fejezet után a gyűjtések elemzése következik: krévin (37–77), lív: szálisz-lív (79–112), kurlandi lív (113–148), lapp (149–187), mordvin (189–224), zürjén (225–296, mindkét adatközlőtől), osztják (297–340), vogul (341–375), nyenyec: arhangelszki (378–426), berjzovói (427–461).

Minden fejezet egyformán épül fel, Winkler hét pontba rendezte a tudnivalókat.

1. Bevezetés: információk a szöveg keletkezéséről, jellegéről. A kötet *Bevezető*-jében röviden, összefoglaló jelleggel megadott információkat itt részletesebben fejti ki a szerző. Itt nem ismertetem részletesen mind a tizenegy szöveg keletkezésének körülményeit, csak hármat mutatok be röviden.

a) A krévin szöveg lejegyzője egy Christoph Albrecht Appelbaum nevű lelkész volt, az anyagot egy Christian Huhn nevű lelkész küldte el Bacmeisternek 1774-ben. Winkler korábban, 1997-ben már foglalkozott ezzel az anyaggal, kutatásai szerint Appelbaum valószínűleg tudott lettül, de nem ismerte a balti finn nyelveket. A szöveg 1774 első felében készülhetett el, de nem rendelkezünk információval sem az adatközlőről, sem a felvétel helyéről.

b) A mordvin nyelvészet kiemelkedő alakja, A. P. Feoktyisztov 1968-as, a mordvin írásbeliség kezdeteit bemutató könyvében röviden foglalkozott a mordvin anyaggal, mintát is mutatott be belőle. Az anyagot a Nyizsnyij Novgorod-i püspök, Damaszkín, a *Словарь языков разных народов* szerzője küldte el Bacmeisternek 1789 decemberében, tehát a kampány kezdete után 16 (!) évvel. A szöveget Ivan Tyihov, a Damaszkín-féle szeminárium hallgatója fordította. Nem terepen, hanem – Winkler szóhasználatával – íróasztal mellett készült az anyag. Tyihov egészen biztosan mordvin anyanyelvű volt. A fordítás szép, nincs nyoma a nehézkes, szavankénti átültetésnek. Winkler értékelése szerint Tyihov munkája a Damaszkín-iskola magas színvonalú tevékenységének a bizonyítéka. A szöveg erza-mordvin nyelvjárásban íródott. Minden példamondat fordítása elkészült, de a szerző nem mellékelte semmilyen információt az egyes szavak kiejtéséről, és nyelvtani megjegyzéseket sem fűzött hozzá.

c) A zürjén anyagról kezdetben azt feltételezték, hogy egy adatközlőtől származik, de valójában ez két külön lejegyzés. Ráadásul Z. I. Kuznyecova 1958-ban még Lepjohin gyűjtésének vélte. A felvevő maga Bacmeister volt, 1773-ban. Az első adatközlő egy Ditev nevű ember volt, az alsó-vicsegdai nyelvjáróterülethez tartozó Jarenszkből származó Ivan Petrov fia, aki Pétervárott élt, lakájként dolgozott.

Winkler meggyőzően bizonyítja, hogy a második zürjén szöveg lejegyzője is Bacmeister volt. A szöveg 1792-ben készült el (már Pallas szótárának megjelenése után), az adatközlő Bacmeister szolgája, Fedot volt, akit Bacmeister permi nemzetiségűnek (Permier) nevezett. (Ebben az időben perminek nevezték a vjatkai kormányzóság komi-zürjén és komi-permják népességét, míg zürjénnek azokat, akik a vologdai kormányzóságban éltek.) Ez a szöveg csak 13 példamondat fordítását tartalmazza.

Ezek a kéziratok azért is fontosak, mert az Adelung-hagyatékban az eredetijük őrződött meg, nem pedig másolat, mint több más nyelv esetében.

2. A kézirat transzliterálása. Winkler eredeti nyelven megadja a példamondatokat, szöveghű módon transzliterálja az uráli nyelvi adatokat. Igyekszik megtartani az eredeti elrendezést (néhol két- vagy többhasábos formában), feltünteti az eredeti oldalszámokat, közreadja a feljegyzők, másolók megjegyzéseit.

3. A szókincs elemzése. Winkler mondatról mondatra közli az egyes szövegeket, a nyelvészetben megszokott glosszázással, a mondatok német fordításaival, számos helyen megjegyzést fűzve a kézirat olvasatához. A mordvin és a zürjén esetében megadja a mai cirill betűs ortográfiával lejegyzett, modernizált fordítást is.

4. A gyűjtött anyag betűrendes szójegyzéke. Itt az egyes kérdőívek összes szavának listája olvasható. A szócikkek két- vagy háromsorosak.

a) Ha a szövegbeli szó nominativusi vagy infinitivusi alakú, akkor a szócikkek első sorában három adat van megadva: az adott szó, ennek német jelentése, és szögletes zárójelben a kiejtése, a hangsúlyviszonyok jelölésével. A második sorban a szótári adatok szerepelnek. Egy mordvin példa:

ЛОВЦО	Milch	[lo'vco]
1067b: <i>lovtsɔ</i> ; D143b: <i>ловцо</i> ⁹		

b) Ha a szövegbeli szó ragozott formájú, akkor a szócikk első sorában a nominativusi vagy infinitivusi alak van megadva, német jelentéssel. A második sorban a Bacmeister-féle szövegben előforduló alak áll, glosszázva, a kiejtéssel. A harmadik sorban a szótári alakok szerepelnek. Ugyancsak a mordvinból vett példával:

[mo'ɛms]	gehen	
МОЛЬЦЬ	Prät3Sg	[mo'ɫć]
1267b: <i>mo'ć</i> ; D74: <i>мольць</i>		

⁹ Jelölés nélküli szótári adat = Paasonen nagyszótára, D = Damaszkini szótára.

Számomra ez a szótári rész kicsit nehézkes, a külalakja az oszlopokba rendezés miatt nehezen átlátható.

Winkler (a zürjén kivételével) jelzi, az egyes nyelvek fordításai hány szót tartalmaznak:¹⁰

	szóalak	szótári címszó		szóalak	szótári címszó
krévin	190	145	zürjén 1.	182	145
szálisz lív	185	144	zürjén 2.	86	100
kurlandi lív	170	147	osztják	108	139
lapp	121	97	vogul	172	144
mordvin	180	156	nyenyec 1.	165	130
			nyenyec 2.	180	130

Összességben Bacmeister anyaga az uráli nyelvek közel másfél ezer szavát tartalmazza, több mint 1700 szóalakban.

5. Grammatikai információk

a) Névszók. Winkler a névszók között elsőként tótani információkat ad közre, majd a főnévragozás és a birtokos személyragozás szövegben előforduló eseteit sorolja fel, a példák megadásával. Az utolsó alpontban a névszóképzőket is bemutatja. A balti finn nyelvekben és a lappban erre nem talált példákat, a többiben általában a melléknév-, a kicsinyítő és a fosztóképző fordul elő.

b) Névmások. A szerző ötletes táblázatokban foglalja össze a személyes névmások – és azok ragozott alakjainak – rendszerét, és megadja az egyéb névmásokat is.

c) Igék. Winkler a balti finnben és lappban igetövek szerint csoportosítva mutatja be a ragozott alakokat. A mordvinban és vogulban az indeterminatív és determinatív ragok egyaránt szerepelnek, a nyenyecben ezek mellett adaltolt reflexív alakokat is. Bacmeister jól átgondolt példamondataiban múlt idejű, tagadó és infinitivusi formák is előfordulnak. Néhány igekepző is helyet kapott ebben az alfejezetben

d) Számnevek. A tőszámnevek a példaanyag első „feladatában” fordulnak elő. Itt Winkler az egytől négyig terjedő sorszámneveket adatozza (a lappban előfordul a *kakstad* ’nyolcadik’ is).

e) Egyéb szófajok: névutók, kötőszók, adverbiumok, partikulák. Ezekre csak néhány példát talált a szerző.

¹⁰ Mint fentebb szó volt róla, a lapp és a második zürjén kérdőívben csak 13 mondat fordítása készült el.

6. Helyesírási-hangtani megjegyzések. Winkler rendkívül alaposan körüljárja a mássalhangzók és magánhangzók lejegyzési nehézségeit, foglalkozik a hangsúlyviszonyokkal, szól a helyesírási hibákról. Az anyaggyűjtés egyik alapvető problémája az volt, hogy az adatfelvevők a számukra idegen hangokat többféleképpen írták át. Appelbaum például a krévin *ō* hangját <a, ä, ö, i> betűkkel jelölte. A lívben az *s* hang jeleként <s, β, ʃ, z, sch> egyaránt előfordul, a *z* jelölésére <ʃ, s, ss, β> szolgált. A mordvinban az *e* jelölése ötféleképpen történt: <ѣ, э, e, а, я>. A zürjén két legproblematisabb hangja az *ē* és az *ī*. Előbbit az első szótagban <a, e, o, ö, üö, eu> betűkkel/betűkombinációkkal jegyezte le Bacmeister, utóbbira pedig az <ü, uü, üu, ö, i> szolgált.

A mordvin helyesírás egyik központi kérdése a palatalizált mássalhangzók jelölése. Ez ebben a nyelvemlékben következetes (a szótáríró Damaszkín helyesírása összességében is jónak mondható).

Winkler nagy filológiai precizitással felderítette a szövegek íráshibáit is. A lapp lejegyzésében nem talált tévesztést, de a mordvinban és a zürjénben is csak kevés hiba fordul elő. Ezzel szemben igen sok a tévesztés a szálisz-lív, osztják, vogul és szamojéd szövegekben.

7. Megjegyzések a nyelvről. Ebben az alfejezetben Winkler gondos filológiai aprómunkával igyekszik a szövegek nyelvjárási jegyeit azonosítani. A mordvin szöveg erza dialektusban íródott, Winkler felsorolja ennek nyelvi bizonyítékait, sőt azt is meghatározza, hogy a lejegyzés a Volgától keletre fekvő kevert erza nyelvjárás jegyeit hordozza. A lapp adatfelvevő, Öhrling Arjeplogban született, Winkler ennek a dialektusnak a jellemzőit mutatja be. Az egyik zürjén szöveg az alsó-vicsegdai dialektus jegyeit mutatja. Winkler a krévin a vóttal veti egybe, a szálisz lívet pedig Sjögren adataival hasonlítja össze.

*

Az újkor hajnalán a nagy földrajzi felfedezések révén kinyílt a világ, Európa művelt nagyközönsége egyre több és több „egzotikus” népről és nyelvről szerzett tudomást. Oroszországban ez a folyamat némiképp később zajlott, a szórványos információk (Herberstein, Fletcher, Olearius, Witsen és mások) után a 18. században tervszerű expedíciók indultak a keleti végek feltérképezésére. Pétervár tudósköre az expedicionisták és a „szógyűjtők” tevékenysége révén rengeteg népről és nyelvről kapott új információkat.

Eberhard Winkler könyve tisztelgés egy 18. századi tudós előtt. Aki olvasott már hasonló, többnyelvű kéziratokat, tudja, milyen sziszifuszi munka a gyakran szinte olvashatatlan szavak kibogarászása, az ortográfiai jelek azonosítása. Winkler Bacmeister kéziratát nagy filológiai precizitással tanulmá-

nyozta át és adta közre. Az anyagból sok információt kapunk a 18. századi oroszországi finnugor nyelvek szókincséről és nyelvtanáról. Több nyelv esetében Bacmeister most közzétett szóanyaga az első nyelvemlékek közé számít.

Winkler mintegy 25 évvel ezelőtt kezdett foglalkozni Bacmeister szövegeivel, a krévinról szóló habilitációs disszertációja, majd a lív nyelvemlékek feldolgozása kapcsán. Az eredeti kéziratokhoz az 1990-es évek közepén jutott hozzá Pétervárott. 2000-ben kezdett hozzá az anyag szisztematikus feldolgozásához, de egyéb teendői, elsősorban tanszékvezetői munkája és egyéb kutatási projektek miatt hosszú időre félre kellett ezt tennie, s csak 2019-ben tudott visszatérni ehhez a témához. Jól tette, mert könyve igen fontos forrása lesz a kisebb finnugor nyelvek 18. századi történetének.

MATICSÁK SÁNDOR

DOI: 10.52401/fud/2022/16